

Η κολεκτιβοποίηση κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου πολέμου

Η περίπτωση των αγροτικών κολεκτίβων

Αγγελική Μακρογιώργη

Περιεχόμενα

	<i>Σελ.</i>
<i>Εισαγωγή</i>	2
<i>Κεφάλαιο Α΄ Η κολεκτιβοποίηση στην ύπαιθρο: μία γενική εικόνα</i>	5
<i>Κεφάλαιο Β΄ Λειτουργία και συντονισμός της κολεκτίβων της υπαίθρου</i>	7
<i>Κεφάλαιο Γ΄ Προβλήματα της κολεκτιβοποίησης στην ύπαιθρο</i>	10
<i>Συμπεράσματα</i>	13
<i>Βιβλιογραφία</i>	15

Εισαγωγή

Με την έναρξη του ισπανικού εμφυλίου πολέμου τον Ιούλιο του 1936, ξεσπάει στην ισπανική χερσόνησο ένα κύμα κολεκτιβοποιήσεων. Οι κολεκτιβοποιήσεις εξαπλώνονται αρκετά γρήγορα σχεδόν σε όλες τις περιοχές που δεν έχουν καταληφθεί από τους εθνικιστές του Φράνκο. Η εμφάνισή τους, πολύ γρήγορα, προκαλεί το ενδιαφέρον ανθρώπων άλλων χωρών, οι οποίοι μοιράζονταν το ίδιο όραμα με αυτούς που διαδραμάτισαν κυρίαρχο ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, τους ισπανούς αναρχικούς. Οι άνθρωποι αυτοί, μεταβαίνουν αμέσως στην Ισπανία, με κύριο στόχο να συμμετάσχουν στην ισπανική επανάσταση και να καταγράψουν την πορεία της δημιουργίας και εξέλιξης των κολεκτίβων.

Τα απομνημονεύματα και οι μαρτυρίες αυτών των ανθρώπων αποτελούν το κύριο υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την έρευνα του ζητήματος της κολεκτιβοποίησης σε αυτήν την εργασία. Σε μικρότερο βαθμό χρησιμοποιήθηκαν άρθρα και έρευνες ιστορικών που έχουν ασχοληθεί με την έρευνα επί του συγκεκριμένου ζητήματος. Πρέπει να σημειωθεί πως η εξέταση της λειτουργίας των κολεκτίβων αποτελεί ένα αρκετά πολύπλοκο ζήτημα. Αυτό συμβαίνει αφενός λόγω της περιορισμένης μέχρι σήμερα ιστορικής έρευνας για την πορεία και την εξέλιξη της κολεκτιβοποίησης στον ισπανικό εμφύλιο, και αφετέρου, λόγω της ιδεολογικής βάσης αυτού του ζητήματος. Για να κατανοήσουμε από την πλευρά μας βασικά σημεία επί του ζητήματος θα παρουσιάσω αρχικά, ορισμένα στοιχεία της ιδεολογικής αφετηρίας των κολεκτιβοποιήσεων και θα συνεχίσω με μία συνοπτική παρουσίαση της πορείας της ιστορικής έρευνας για το ζήτημα των κολεκτίβων.

Σύμφωνα με τον Σαμ Ντολγκόφ (Sam Dolgoff), «ο ισπανικός αναρχισμός πηγάζει από δύο πηγές: την εγγενή αντιεξουσιαστική παράδοση στις αγροτικές κολεκτίβες και τις βαθειά ριζωμένες και αγωνιστικές ομοσπονδιακές (φεντεραλιστικές) τάσεις, εκφραζόμενες στις αναρχοσυνδικαλιστικές οργανωτικές αρχές του Μπακούνιν»¹. Οι τάσεις αυτές χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. και έχουν ως σημείο αναφοράς το συνέδριο της Πρώτης Διεθνούς το 1872 στη Χάγη, όπου έγινε και η μεγάλη ρήξη μεταξύ μαρξιστών και μπακουνιστών. Το Ισπανικό Τμήμα της Διεθνούς, το οποίο είχε ιδρυθεί με τη βοήθεια του Φανέλι, ενός Ιταλού αναρχικού που είχε μεταβεί 2 χρόνια νωρίτερα στην Ισπανία για να μεταδώσει τις ιδέες του αναρχισμού, πήρε θέση υπέρ της πτέρυγας του Μπακούνιν.² Η CNT

¹ S. Dolgoff, *Αναρχικές Κολλεκτίβες – Η εργατική αυτοδιεύθυνση στην ισπανική επανάσταση* (Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη, 1982), σ. 77.

² S. Dolgoff, *ό.π.*, σ. 21.

(Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών) δημιουργήθηκε το 1911 και περιέλαβε μεγάλο μέρος των Ισπανών αγροτών κι εργατών στη βάση ενός αυτοδιαχειριστικού κομμουνισμού. Στα 1931 δημιουργήθηκε η FAI (Ιβηρική Αναρχική Ομοσπονδία) με κύριο σκοπό τον θεωρητικό προσανατολισμό της CNT και στις αρχές του 1936 ψηφίστηκε το προλεταριακό πρόγραμμα της Σαραγόσα που αποτέλεσε μερικούς μήνες αργότερα τη θεωρητική βάση για τη δημιουργία κολεκτίβων στο στρατόπεδο των δημοκρατικών.³

Βασικά στοιχεία του αναρχισμού όπως εκφράστηκε κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου, είναι ο αντιεξουσιαστικός φεντεραλισμός και ο ελευθεριακός κομμουνισμός. Δηλαδή, η ελεύθερη σύνδεση αυτόνομων κοινοτήτων στη βάση μιας κοινής ομοσπονδίας, η άνευ όρων κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, η κατάληψη των μέσων παραγωγής, με εργατική αυτοδιαχείριση και γενικευμένη κοινωνική αυτοδιεύθυνση, η αμεσοδημοκρατική λειτουργία και η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής κατά τη διάρκεια μιας κοινωνικής επανάστασης. Αυτά τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά παρουσιάζουν ήδη έναν λόγο για τη διαμάχη που εμφανίστηκε στην ιστοριογραφία για το ζήτημα των κολεκτιβοποιήσεων.

Όπως εξηγείται παραπάνω, οι πρώτες περιγραφές των εργατικών και αγροτικών κολεκτίβων γράφτηκαν από σύγχρονους των γεγονότων, οι οποίοι ήταν φιλικόι προς τον αναρχισμό. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ο Αουγκουστίν Σούχου, ο Χοσέ Πειράτς και ο Γκαστόν Λεβάλ, τα απομνημονεύματα και οι μαρτυρίες των οποίων χρησιμοποιούνται στην εν λόγω εργασία. Λόγω έλλειψης πληθώρας βιβλιογραφικού υλικού στην παρούσα εργασία δεν επιχειρείται η κριτική και η ανάλυση της μετεμφυλιακής ιστοριογραφίας της κολεκτιβοποίησης, κυρίως για να αποφευχθούν οι παρανοήσεις και οι απλουστεύσεις. Μία συνοπτική επισκόπηση της ιστοριογραφίας για την κολεκτιβοποίηση κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου, που καλύπτει ως ένα βαθμό την ιστοριογραφική πορεία του ζητήματος, δίνεται από τον Μάικλ Σάιντμαν (Michael Seidman) σ' ένα άρθρο του για τις αγροτικές κολεκτίβες.⁴

³ Μ. Νικολινάκος, *Αυτοδιαχείριση και Συμμετοχή των εργαζομένων* (Αθήνα: Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας, ΕΛ.ΚΕ.ΠΑ., 1986), σ. 50.

⁴ *Η ανάδειξη της Νέας Αριστεράς κατά τη διάρκεια του 1960 ξαναζωντάνεψε το ενδιαφέρον για την επαναστατική εμπειρία των κολεκτίβων και τη διάθεση κατανόησης της. Ένα πολεμικό χαρακτήρα άρθρο του Νόαμ Τσόμσκι ήταν αυτό που κυρίως ανανέωσε την αντιπαράθεση. Όπως και οι ελευθεριακοί προκάτοχοι του, ο Τσόμσκι κατηγορήσε εξίσου τους φιλελεύθερους και τους κομμουνιστές ότι αγνόησαν τις επιτυχίες των αναρχικών κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου πολέμου. Δεν είχε καμιά αμφιβολία ότι οι κολεκτίβες των αναρχικών αποδείχτηκαν «οικονομικά επιτυχίες», και απέδωσε τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν στην εχθρότητα του κράτους και στην επακόλουθη περιορισμένη χορήγηση πιστώσεων προς αυτές. Μολονότι αμφισβητήσιμη, η νέο-αριστερή προσέγγιση του Τσόμσκι σηματοδότησε την ανανέωση του ενδιαφέροντος για το ζήτημα των κολεκτίβων. Ακολούθησαν εργασίες περισσότερο ακαδημαϊκού χαρακτήρα, βασισμένες σε πρωτογενή έρευνα. Πολλοί μελετητές συνδύασαν τη σοβαρή επιστημονική έρευνα με έναν πολιτικό προβληματισμό ο οποίος τις περισσότερες φορές εκπορευόταν από τον ιδεαλισμό της δεκαετίας του 1960. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 ισπανοί ερευνητές, με βάση νέα έγγραφα προερχόμενα*

Στην παρούσα εργασία θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στην εξέταση της κολεκτιβοποίησης στην ύπαιθρο. Ο κύριος στόχος αυτής της έρευνας είναι να εξεταστεί αν η κολεκτιβοποίηση στην ύπαιθρο είχε επιτυχία, στα πλαίσια πάντα της πολεμικής κατάστασης που επικρατούσε στην Ισπανία αυτήν την περίοδο αλλά και τους διεθνούς πλαισίου που επηρέαζε αναπόφευκτα τις εξελίξεις. Για το λόγο αυτό, αρχικά, θα παρουσιασθεί μία γενική εικόνα του ζητήματος της κολεκτιβοποίησης στην ύπαιθρο. Πιο συγκεκριμένα, θα δούμε ποιες ήταν οι συνθήκες που οδήγησαν στη δημιουργία αγροτικών κολεκτίβων και σε ποιες περιοχές της Ισπανίας επεκτάθηκε η κολεκτιβοποίηση. Στη συνέχεια, θα παρουσιαστούν οι οργανωτικές δομές τους, δηλαδή οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων και οι διαδικασίες του μεταξύ τους συντονισμού, τα μέσα ανταλλαγής τους καθώς και το ζήτημα της κατάργησης του χρήματος, που απασχόλησε ιδιαίτερα τους κολεκτιβιστές. Και τέλος, θα εξεταστούν ορισμένα από τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι αγροτικές κολεκτίβες αφενός στο εσωτερικό τους και αφετέρου σε σύνδεση με τον εμφύλιο πόλεμο και με το σύνολο της παραγωγής.

*από προσφάτως διαθέσιμα αρχεία, χειρίστηκαν το ζήτημα σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο, γεγονός που τους έστρεψε να διερευνήσουν σε βάθος τις δυσκολίες και τα διλήμματα που έθετε η κολεκτιβοποίηση. Εξίσου σημαντικό ήταν το γεγονός ότι οι ίδιοι ερευνητές άρχισαν να απομακρύνονται από την παραδοσιακή, από τα πάνω, πολιτική ιστορία, προς όφελος μιας από τα κάτω κοινωνικής ιστορίας. Βλ. Michael Seidman, «Αγροτικές κολεκτίβες κατά τη διάρκεια της Ισπανικής Επανάστασης και του εμφυλίου πολέμου», στο Χασιώτης (επιμ.), *Η κολεκτιβοποίηση στην Ισπανία, 1936-1939, Μαρτυρίες και κριτικές προσεγγίσεις* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των ξένων, 2013), σσ. 125-126.*

Κεφάλαιο Α΄ Η κολεκτιβοποίηση στην ύπαιθρο: μία γενική εικόνα

Οι απαλλοτριώσεις γης είχαν ξεκινήσει πριν από το πραξικόπημα της 17^{ης} Ιουλίου κι έπειτα από αυτό απέκτησαν χαρακτήρα μαζικής κοινωνικής επανάστασης. Στη ζώνη των Δημοκρατικών, εμφανίστηκε αμέσως το πρόβλημα του επισιτισμού, καθώς οι στρατιές του Φράνκο είχαν κυριαρχήσει στις πιο παραγωγικές περιοχές της χώρας (ιδιαίτερα στους τομείς των σιτηρών και της κτηνοτροφίας). Επίσης, παρά το ότι διέθεταν το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανίας, αντιμετώπισαν προβλήματα στην εξεύρεση πρώτων υλών. Από την άλλη πλευρά, ενώ διατήρησαν τον έλεγχο του κρατικού χρυσού και των μεγαλύτερων τραπεζών, αντιμετώπισαν προβλήματα με τους ξένους επενδυτές. Η κατάσταση αυτή, τους έστρεψε στην αναζήτηση βοήθειας από την ΕΣΣΔ, γεγονός που θα έδινε αργότερα τη δυνατότητα σε αυτήν να παρεμβαίνει στη λειτουργία των κολεκτιβοποιημένων γαιών και επιχειρήσεων.⁵

Με την έκρηξη του εμφυλίου πολέμου τον Ιούλιο του 1936 χωρικοί στη ζώνη των Δημοκρατικών άρχισαν να κατάσχουν τη γη αστών και εθνικιστικών. Οι πολιτικές δυνάμεις που συμμετείχαν ενεργά στη διαδικασία των κολεκτιβοποιήσεων ήταν η CNT (Εθνική Συνομοσπονδία Εργασίας) και η UGT (Γενική Ένωση Εργατών). Η πρώτη ήταν υπέρ της συλλογικής ιδιοκτησίας και της εκμετάλλευσης της γης, ενώ η δεύτερη είχε μία πιο αμφιταλαντευόμενη στάση απέναντι στην κολεκτιβοποίηση. Ορισμένα μέλη της υποστήριζαν την κολεκτιβοποίηση, ενώ άλλα, κυρίως λόγω της επιρροής που δέχονταν από το Ισπανικό Κομμουνιστικό Κόμμα, την αντιμετώπιζαν ως «ασύνετο επαναστατικό πείραμα».⁶

Πρέπει να επισημανθεί πως σε αντίθεση με τις αναγκαστικές κολεκτιβοποιήσεις που είχαν λάβει χώρα στην Σοβιετική Ένωση, οι κολεκτιβοποιήσεις της Ισπανίας δεν είχαν ένα κοινό πρότυπο, ούτε κάποια δύναμη πρόθυμη να επιβάλλει τη γενικευμένη κολεκτιβοποίηση με τη βία. Αντίθετα, αυθόρμητες πρωτοβουλίες εργαζομένων και συνδικαλιστικές επιτροπές άρχισαν να καταλαμβάνουν επιχειρήσεις και κτήματα που ανήκαν σε ιδιοκτήτες φιλικά προσκείμενους στους πραξικοπηματίες, οι οποίοι με την έναρξη του εμφυλίου είχαν αρχίσει να εγκαταλείπουν τις περιοχές, που δεν είχαν περάσει στον έλεγχο των στρατιωτικών.⁷

Η κολεκτιβοποίηση στην ύπαιθρο θεωρείται ότι ξεπέρασε σε έκταση και σε βάθος την κολεκτιβοποίηση στις πόλεις. Αφενός, λόγω της απόστασης της υπαίθρου από τα κέντρα εξουσίας, που βρίσκονταν στις πόλεις και αφετέρου, διότι η Ισπανία ήταν κυρίως αγροτική χώρα

⁵ Νίκος Νικολαΐδης & Λουκιανός Χασιώτης, «Εισαγωγή», στο Χασιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σσ.18.

⁶ Michael Seidman, *ό.π.*, στο Χασιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 127.

⁷ Νίκος Νικολαΐδης & Λουκιανός Χασιώτης, *ό.π.*, στο Χασιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 19.

και η βιομηχανική της ανάπτυξη ήταν ακόμη σε χαμηλά επίπεδα.⁸ Σε γενικές γραμμές η κολεκτιβοποίηση εξαπλώθηκε σε σημεία κάθε περιοχής από την πλευρά των Δημοκρατικών. Κολεκτίβες δημιουργήθηκαν στις περιοχές της Λεβάντε, της Καστίλης, της Αραγόνας, της Καταλωνίας, των Αστουριών και της Ανδαλουσίας. Το μέγεθος των κολεκτιβοποιήσεων διέφερε ανάλογα με την περιοχή, ανάλογα με την πολιτική δύναμη που υπερίσχυε εκεί και ανάλογα με τις επιρροές που είχε δεχτεί ο τοπικός πληθυσμός από τις αναρχικές ιδέες κατά τα προηγούμενα χρόνια. Για παράδειγμα, στην Καταλωνία, όπου κυριαρχούσε μικρή και η μέση ιδιοκτησία και ο αγρότης είχε ισχυρές ατομικιστικές παραδόσεις, η κοινωνικοποίηση περιορίστηκε σε μερικές κολεκτίβες. Στην Καστίλλη σχηματίστηκαν περίπου 300 κολεκτίβες με 100.000 μέλη. Αντίθετα, στις Αστουρίες οι απόπειρες κολεκτιβοποιήσεων καταπνίγηκαν σχετικά νωρίς.⁹

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Αραγόνας, όπου κοινωνικοποιήθηκαν γύρω στα $\frac{3}{4}$ της γης.¹⁰ Σε αυτήν την περιοχή, η κολεκτιβοποίηση εξέλαβε ιδιαίτερα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά. Εκτός από τα μέσα παραγωγής, επεκτάθηκε και στα καταναλωτικά προϊόντα. Ολόκληρη η οικονομία ελεγχόταν από τοπικές επιτροπές που αποφάσιζαν για τα θέματα της παραγωγής, για τη διανομή των προϊόντων «ανάλογα με τις ανάγκες» του πληθυσμού και για την παροχή υπηρεσιών. Η προσχώρηση στις κολεκτίβες ήταν κυρίως εθελοντική. Τα εργασιακά θέματα που αφορούσαν την κατεύθυνση και το συντονισμό, την ανταλλαγή και την εμπορικοποίηση των προϊόντων διευθύνονταν από το Συμβούλιο της Αραγόνας. Το όργανο αυτό ελεγχόταν από τους αναρχικούς αλλά περιελάμβανε και μέλη του Λαϊκού Μετώπου και, επίσης, αναγνωριζόταν από την κεντρική κυβέρνηση.¹¹

Μέσα από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό, πως το φαινόμενο της κολεκτιβοποίησης για να αναλυθεί και να εξεταστεί επαρκώς πρέπει αφενός να εξεταστεί μέσα στο σύνολο των εξελίξεων του ισπανικού εμφυλίου πολέμου και αφετέρου να τεθεί και στο διεθνές πλαίσιο της εποχής. Επειδή, μία τέτοιου είδους παρουσίαση θα απαιτούσε μία πολύ μεγαλύτερου μεγέθους εργασία, η παρούσα εργασία αρκείται στο πλαίσιο που διαμορφώνουν τα παραπάνω γεγονότα. Για τον ίδιο λόγο, σε όλο το φάσμα της εργασίας κυριαρχεί η παρουσίαση εσωτερικών ζητημάτων λειτουργίας και οργάνωσης των κολεκτίβων της υπαίθρου.

⁸ S. Dolgoff, *ό.π.*, σ. 206.

⁹ D. Guérin, *Ο αναρχισμός* (Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος, 1973), σσ. 150-151.

¹⁰ Σε αντίθεση με τον D. Guérin, ο Michael Seidman αναφέρει πως στην Αραγόνα απαλλοτριώθηκε ίσως μόνο το 40% της γης, βλ. Michael Seidman, *ό.π.*, στο Χασιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 128.

¹¹ G. Ranzato, *Ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος* (Αθήνα: Κέδρος, 2006), σσ. 78-79.

Κεφάλαιο Β΄ Λειτουργία και συντονισμός της κολεκτίβων της υπαίθρου

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να αναφερθεί πως οι πληροφορίες που χρησιμοποιούνται σε αυτό το κεφάλαιο για την κολεκτιβοποίηση στην ύπαιθρο, προέρχονται κυρίως από μαρτυρίες ανθρώπων που συμμετείχαν σε αυτές. Αυτό συμβαίνει, διότι οι πληροφορίες για την λειτουργία και το συντονισμό των κολεκτίβων εξηγούνται πιο αναλυτικά και με περισσότερα παραδείγματα σε αυτά τα εγχειρίδια, ενώ οι περισσότερες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν αργότερα πραγματεύονται κυρίως τα οικονομικά αποτελέσματα των κολεκτίβων και τα προβλήματα που αντιμετώπισαν. Επομένως, πρέπει να διευκρινιστεί πως υποθάλπεται ο κίνδυνος της υποκειμενικότητας και οι πληροφορίες που αναφέρονται θα πρέπει να λαμβάνονται από τον αναγνώστη με επιφύλαξη.

Η κολεκτιβοποίηση στην ύπαιθρο επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις αντιφασιστικές επιτροπές που ιδρύθηκαν ανά τόπους με την έναρξη του εμφυλίου πολέμου. Οι επιτροπές αυτές, στην αρχή, αντικατέστησαν τα κοινοτικά συμβούλια και αργότερα μετασχηματίστηκαν σε δημοτικά συμβούλια με αναλογική αντιπροσώπευση. Στις περισσότερες περιπτώσεις το συνδικάτο ή το κόμμα που πλειοψηφούσε στα δημοτικά συμβούλια υποδείκνυε ένα από τα μέλη του για δήμαρχο ή πρόεδρο του νέου συμβουλίου. Τα απαλλοτριωμένα χωράφια μεταβιβάζονταν στα συνδικάτα και τα συνδικάτα οργάνωσαν τις περισσότερες από τις πρώτες κολεκτίβες.¹²

Οι άνθρωποι που συμμετείχαν στις κολεκτίβες δημιουργούσαν το πρόγραμμα για την πορεία της κολεκτίβας. Στις περιπτώσεις που η CNT και η UGT δε συμφωνούσαν για τον τρόπο οργάνωσης της κολεκτίβας, τότε συνήθως δημιουργούνταν δύο κολεκτίβες. Η έκταση της κολεκτίβας εξαρτιόταν από τον πληθυσμό και τον πολιτικό προσανατολισμό των κολεκτιβιστών. Η δουλειά στις κολεκτίβες γινόταν από ομάδες εργατών, με επικεφαλής έναν αγρότη εκλεγμένο από κάθε ομάδα. Όλοι οι επικεφαλείς των ομάδων καθώς και τα μέλη της επιτροπής διοίκησης των κολεκτίβων εκλέγονταν από τη γενική συνέλευση όλων των εργατών. Η γενική συνέλευση αποφάσιζε για όλα τα σοβαρά θέματα και έδινε οδηγίες στους επικεφαλείς των ομάδων και στην επιτροπή διοίκησης.¹³

Σε ένα ευρύτερο επίπεδο τα τοπικά συμβούλια οργανώθηκαν σε Ομοσπονδίες. Χαρακτηριστικά μπορούν να αναφερθούν η «Αγροτική Ομοσπονδία της Λεβάντε» (900 κολεκτίβες) και η «Ομοσπονδία Κολεκτίβων της Αραγώνας» (500 κολεκτίβες). Όπως αναφέρει

¹² S. Dolgoff, *ό.π.*, σ. 185.

¹³ S. Dolgoff, *ό.π.*, σσ. 186-187.

ο Γκαστόν Λεβάλ η «Ομοσπονδία της περιοχής της Λεβάντε», που οργανώθηκε από τη CNT, ήταν μία αγροτική ομοσπονδία που κάλυπτε 5 επαρχίες με πληθυσμό 1.650.000 στην αρχή του εμφυλίου πολέμου και με ποσοστό 78% της πιο εύφορης γης της Ισπανίας. Προς τα τέλη του 1938 συμμετείχαν σε αυτήν περίπου 900 κολεκτίβες και το 40% του συνολικού πληθυσμού αυτών των επαρχιών ζούσε σε αυτές.¹⁴ Σε αντίθεση με τις κολεκτίβες της Αραγώνας, όπου κυριαρχούσε η πολιτοφυλακή της CNT-FAI, στη Λεβάντε κυριαρχούσε η ειδική αστυνομία της Δημοκρατικής κυβέρνησης. Αυτό σήμαινε πως όλες οι κολεκτίβες έπρεπε να συνεννοούνται με τα τοπικά συνδικάτα τα οποία αποτελούσαν έναν ενδιάμεσο σύνδεσμο ανάμεσα στους κολεκτιβιστές και στους μικροϊδιοκτήτες γης. Και η μία και η άλλη πλευρά αρχικά οργάνωσαν δικές τους διοικητικές επιτροπές για την αγροτική παραγωγή και ξεχωριστές αποθήκες προϊόντων, στη συνέχεια όμως ενοποιήθηκαν δημιουργώντας μεικτές επιτροπές για να αποφύγουν τη διπλή εργασία και να βελτιώσουν τα αποτελέσματα της παραγωγής.¹⁵

Ένα ενδιαφέρον επίτευγμα της Αγροτικής Ομοσπονδίας της Λεβάντε παρατίθεται από τον Αουγκουστίν Σούχου. *Οι ενωμένες αγροτικές κολεκτίβες καλλιεργούν πορτοκαλιές, ρύζι, λαχανικά και φρούτα και ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής εξάγεται στη Γαλλία, στην Ελβετία και στις σκανδιναβικές χώρες(...)* Η Ομοσπονδία της Λεβάντε παραχωρεί δάνεια σε λιγότερο ανθηρές περιφερειακές κολεκτιβιστικές ενώσεις(...) Νοσοκομεία και ολόκληρα τμήματα στρατού εφοδιάζονται με τρόφιμα που στέλνει η ένωση της Λεβάντε.¹⁶

Ένα από τα ζητήματα που απασχόλησε ιδιαίτερα τους ανθρώπους που συμμετείχαν στις κολεκτίβες ήταν η διαδικασία της ανταλλαγής των παραγόμενων προϊόντων. Το όλο ζήτημα επικεντρώθηκε γύρω από τη θέση περί κατάργησης του χρήματος και τη διαδικασία που θα έπρεπε να αντικαταστήσει τη μορφή του μισθού και τις ανταλλαγές μέσω αυτού. Οι περισσότερες κολεκτίβες, με κύριο στόχο να εξασφαλίσουν ίση και δίκαιη κατανομή των αγαθών και να εμποδίσουν την αποταμίευση και την κερδοσκοπία, επεξεργάστηκαν δικά τους συστήματα ανταλλαγής, τα οποία περιελάμβαναν: την έκδοση τοπικών νομισμάτων υπό μορφή αποδείξεων, μαρκών, βιβλιαρίων, μερίδων, πιστοποιητικών, κουπονιών κ.λπ. τα οποία δεν είχαν καμία ισχύ έξω από την κολεκτίβα. Το εθνικό νόμισμα, «η πεσέτα», διατηρήθηκε σε περιοχές, όπου το δημοκρατικό κράτος ήταν πιο ισχυρό ή σε εκείνες τις περιπτώσεις κολεκτίβων που δεν είχαν προσαρμοστεί στο νέο σύστημα ή που είχαν άλλη οικονομική μορφή λειτουργίας.¹⁷

¹⁴ S. Dolgoff, *ό.π.*, σσ. 196-197 (από Γκαστόν Λεβάλ, «Η Αγροτική Ομοσπονδία της Λεβάντε»).

¹⁵ S. Dolgoff, *ό.π.*, σ. 197.

¹⁶ Α. Σούχου, *Κολεκτιβισμός και αυτοδιαχείριση στην Ισπανία 1936-1939* (Αθήνα: Επίκουρος, 1975), σ. 85.

¹⁷ S. Dolgoff, *ό.π.*, σ. 140-142.

Όπως αναφέρει ο Πειράτς, «κάτω από τη συνεχή πίεση των πολιτικό-στρατιωτικών περιστάσεων, οι πρώτες προσπάθειες για την κατάργηση του χρήματος και της μισθωτής εργασίας έπρεπε να εγκαταλειφθούν και να αντικατασταθούν με το οικογενειακό μεροκάματο¹⁸». Έτσι, το σύστημα ανταμοιβής στις κολεκτίβες κατέληξε να είναι ο λεγόμενος οικογενειακός μισθός, σύμφωνα με τον οποίο κάθε μέλος πληρωνόταν σε χρήματα ή σε είδος, ανάλογα με τις ανάγκες και τα οικογενειακά του βάρη.¹⁹

Όλα τα παραπάνω οδήγησαν στην ύπαρξη 250-300 ειδών τοπικού χρήματος, βιβλιαρίων, αποδείξεων, κουπονιών κ.ο.κ. Για να συντονιστεί καλύτερα αυτή η διαδικασία ορισμένες περιοχές πήραν και πιο συγκεκριμένες αποφάσεις. Για παράδειγμα, το «Συνέδριο των Αγροτικών Κολεκτίβων της Αραγόνας», ενέκρινε ομόφωνα την αντικατάσταση τοπικών νομισμάτων με ένα κανονικό βιβλιάριο μερίδων για όλες τις κολεκτίβες της Αραγόνας, αφήνοντας σε κάθε κολεκτίβα τον καθορισμό της ποσότητας των αγαθών που θα χορηγούνταν σε κάθε οικογένεια ή σε μοναχικά άτομα.²⁰

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί πως από το 1937 η UGT δέχτηκε τα κριτήρια του PCE και του Υπουργείου Γεωργίας, και προσπάθησε να αντικαταστήσει τον οικογενειακό μισθό, τον οποίο συνέχιζε να υπερασπίζεται η CNT, με ένα μισθό που θα αντιστοιχούσε στην αποδοτικότητα. Επιδίωξε δηλαδή να συνδέσει την αμοιβή με την παραγωγικότητα, κάτι που αποτελούσε το αντίθετο από αυτό που προσπαθούσαν να επιτύχουν οι κολεκτιβιστές («από τον καθένα ανάλογα με τις δυνατότητες του, για τον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του») κι επίσης διάκριση εις βάρος των γυναικών.²¹

Ενώ, κατά γενική ομολογία οι κολεκτιβοποιήσεις της υπαίθρου παρουσίασαν πολλά επιτεύγματα στις διαδικασίες λειτουργίας και συντονισμού τους κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου, εμφάνισαν επίσης και αρκετά προβλήματα. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα εξεταστούν αναλυτικά τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι αγροτικές κολεκτίβες, έτσι ώστε να μπορούμε να εξετάσουμε τη συνολική εικόνα της λειτουργίας τους και να συγκρίνουμε το υλικό που έχει χρησιμοποιηθεί σε αυτήν την εργασία.

¹⁸ S. Dolgoff, *ό.π.*, σ. 142.

¹⁹ Luis Garrido González, «Η κολεκτιβοποιημένη οικονομία της ζώνης των Δημοκρατικών στον εμφύλιο πόλεμο», στο Χασιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ.105.

²⁰ S. Dolgoff, *ό.π.*, σ. 143.

²¹ Luis Garrido González, *ό.π.*, στο Χασιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ.105-106.

Κεφάλαιο Γ΄ Προβλήματα της κολεκτιβοποίησης στην ύπαιθρο

Τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι αγροτικές κολεκτίβες ήταν το ζήτημα της αυτάρκειας, το ζήτημα του «κολεκτιβιστικού εγωισμού» σε σύνδεση με την αυτάρκεια, οι επιθέσεις και οι λεηλασίες στρατευμάτων στις κολεκτίβες και ορισμένα εσωτερικά λειτουργικά ζητήματα, όπως η επιλεκτική διαδικασία εισαγωγής νέων μελών στις κολεκτίβες και η αντιμετώπιση των γυναικών που εργάστηκαν στις κολεκτίβες.

Από την πρώτη στιγμή, πολλές κολεκτίβες έδωσαν βάρος στην αυτάρκεια και στην αυτονομία τους, μία τακτική που επονομάστηκε από κάποιους ως «κολεκτιβιστικός εγωισμός». Ένα παράδειγμα «κολεκτιβιστικού εγωισμού», ήταν η άρνηση ορισμένων κολεκτίβων να μοιραστούν τα οχήματα που είχαν στη διάθεση τους, επιδεινώνοντας το ήδη σοβαρό πρόβλημα της έλλειψης μεταφορικών μέσων, με αποτέλεσμα διάφορα προϊόντα να μην μπορούν να μετακινηθούν για να διατεθούν στην αγορά.²² Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με άλλα παρόμοια παραδείγματα, οδήγησε γρήγορα στον κατακερματισμό της αγοράς αγροτικών προϊόντων και στην υποβάθμιση της εμπορευματοποίησης των τροφίμων. Το πρόβλημα επιχειρήθηκε να λυθεί με τη χρήση δελτίων διανομής, η οποία ωστόσο οδήγησε στη μαύρη αγορά στα μετόπισθεν των Δημοκρατικών και, συνεπώς, σε εκτροπή από το πνεύμα του κολεκτιβισμού. Έτσι σύντομα οι κολεκτίβες και οι δήμοι άρχισαν να εκτυπώνουν και να ανταλλάσσουν χαρτονομίσματα, αμφισβητώντας έτσι τη συμβολική κατάργηση του χρήματος από το κίνημα του ελευθεριακού κομμουνισμού.²³

Το παραπάνω πρόβλημα θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη σε συνδυασμό με την συγκυρία του πολέμου, καθώς ως ένα βαθμό ήταν και παράγωγο των πολεμικών εξελίξεων και των αντιδράσεων ανθρώπων από την πλευρά των δημοκρατικών που ήταν αντίθετοι στην κολεκτιβοποίηση. Χαρακτηριστικά, μπορεί να αναφερθεί ο φόβος που κυριαρχούσε στις κολεκτίβες ότι οι αστυνομικοί της Δημοκρατίας ή οι στρατιώτες μπορεί να επενέβαιναν σε αυτές και να πραγματοποιούσαν κατασχέσεις των προϊόντων τους. Τέτοιο ήταν το παράδειγμα της Ταρντιέντα (Ουέσκα). Εκεί, μέλη της Αντιφασιστικής Επιτροπής είχαν κατηγορήσει μία φάλαγγα πολιτοφυλάκων, που μάλλον αποτελείτο από μέλη του PSUC, ότι είχε λεηλατήσει και

²² Michael Seidman, *ό.π.*, στο Χασιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 136.

²³ Luis Garrido González, *ό.π.*, στο Χασιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 106.

είχε καταστρέψει εντελώς την κωμόπολη. Άλλα παρόμοια περιστατικά εκδηλώθηκαν στη Ριμπαρόχα και στη Λίρια (Βαλένθια).²⁴

Ο Ντανιέλ Γκιερίν (Daniel Guérin) αναφέρει ένα αντίστοιχο παράδειγμα: *Η 11^η κινητή μεραρχία με διοικητή τον Λίστερ βοηθούμενη από τεθωρακισμένα πέρασε στη δράση ενάντια στις κολεκτίβες. Μπήκε στην Αραγώνα σα να 'ταν εχθρικό έδαφος. Οι υπεύθυνοι των κολεκτιβοποιημένων επιχειρήσεων πιάστηκαν, οι έδρες τους καταλήφθηκαν κι έπειτα κλείστηκαν, οι επιτροπές διαχείρισης διαλύθηκαν, τα κοινοτικά μαγαζιά λεηλατήθηκαν (...) 30% από τις κολεκτίβες της Αραγώνας καταστράφηκαν ολοκληρωτικά.*²⁵ Παρόμοια γεγονότα αναφέρει και ο Αουγκουστίν Σούχυ (Augustin Souchy): *Με την πρόφαση ότι η κυβέρνηση σαν έκφραση της γενικής θέλησης του λαού έχει το δικαίωμα να καθορίζει νέα πορεία, δημιούργησε αναρίθμητες δυσκολίες στο κολεκτιβιστικό κίνημα. Κατασχέθηκαν κτήρια της ένωσης (Λεβάντε) και αγροτικά προϊόντα, και επιτάχθηκαν φορτηγά αυτοκίνητα (...) Οι κολεκτιβιστές που αμύνονταν ενάντια στην ανάρμοστη επέμβαση της κρατικής γραφειοκρατίας, συλλαμβάνονταν από την αντιφασιστική κυβέρνηση της Δημοκρατίας.*²⁶

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι οι εξωτερικές πιέσεις ενέτειναν τις δυσκολίες στο εσωτερικό των αγροτικών κολεκτίβων. Ένα αποτέλεσμα των δυσκολιών που αντιμετώπισαν ήταν και η σταδιακή μείωση της εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών των κολεκτίβων. Αυτό, δημιούργησε αρνητικό κλίμα στο εσωτερικό τους και αρκετές κολεκτίβες άρχισαν να γίνονται πιο επιλεκτικές στην εισαγωγή νέων μελών. Επιπλέον, σε ορισμένες περιπτώσεις θεσπίστηκαν κανόνες με σκοπό να μειωθεί ο αριθμός των μη παραγωγικών μελών και σε άλλες δημιουργήθηκε αντιπαράθεση αναφορικά με το αν θα έπρεπε να παρέχονται κίνητρα για την εργασία ή αν θα έπρεπε να διατηρηθεί ο οικογενειακός μισθός. Όλα αυτά ήταν παράγωγα και της σταδιακής μείωσης της αγροτικής παραγωγής που ενέτεινε τις δυσκολίες εν καιρώ πολέμου. Τελικά, έπειτα από πιέσεις η CNT υπέγραψε ένα κοινό πρόγραμμα με την UGT το Μάρτιο του 1938, με βάση το οποίο καταργούνταν ο οικογενειακός μισθός και οι απολαβές των εργατών συνδέθηκαν με την παραγωγικότητα τους.²⁷

Ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα κατά τη διάρκεια των κολεκτιβοποιήσεων που έφερε αντιφατικά χαρακτηριστικά ήταν η θέση της γυναίκας σε αυτές. Ο εμφύλιος πόλεμος οδήγησε στη μείωση των διαθέσιμων εργατικών χεριών. Πολλοί είχαν στρατολογηθεί και άλλοι είχαν

²⁴ Michael Seidman, *ό.π.*, στο Χασιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 148-150.

²⁵ D. Guérin, *ό.π.*, σ. 158.

²⁶ A. Souchy, *ό.π.*, σ. 87.

²⁷ Michael Seidman, *ό.π.*, στο Χασιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 151-153.

μεταβεί στα αστικά κέντρα λόγω υψηλότερων αμοιβών και καλύτερων ευκαιριών σε ορισμένα επαγγέλματα. Αυτό οδήγησε στη συμμετοχή των γυναικών στις δουλειές των αγροτικών κολεκτίβων. Το ότι η θέση της γυναίκας στην Ισπανία του μεσοπολέμου ήταν ακόμη αυτή της νοικοκυράς, δημιούργησε δυσκολίες στην αρχή αφενός στο να πειστούν οι γυναίκες να δουλέψουν σε αυτές και αφετέρου, στη θέση τους μέσα στις κολεκτίβες σε σχέση με τους άντρες. Χαρακτηριστικά, σε πολλές κολεκτίβες πληρώνονταν λιγότερο από τους άντρες, σε ορισμένες αποβάλλονταν οι ανύπαντρες γυναίκες και σε άλλες δεν μπορούσαν να ψηφίσουν.²⁸

Τα παραπάνω αποτελούν τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι αγροτικές κολεκτίβες, χωρίς να καλύπτουν βέβαια όλες τις προεκτάσεις τους. Παρ' όλα αυτά συνθέτουν μία γενική εικόνα για την κατάσταση που επικρατούσε στις κολεκτίβες της υπαίθρου και τα όρια που επέδειξαν σε μία εμπόλεμη περίοδο. Μπορεί ο πόλεμος να πυροδότησε την επαναστατική ορμή του αναρχικού κινήματος της Ισπανίας, αλλά επηρέασε αναπόφευκτα και την εξέλιξη τους.

²⁸ Michael Seidman, ό.π., στο Χασιώτης (επιμ.), ό.π., σσ. 153-154.

Συμπεράσματα

Με βάση όσα έχουν αναφερθεί στα παραπάνω κεφάλαια, μπορούν να διεξαχθούν ορισμένα γενικά συμπεράσματα αναφορικά με τη λειτουργία των κολεκτίβων της υπαίθρου. Το φαινόμενο της κολεκτιβοποίησης βασίζεται σε ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό υπόβαθρο και με βάση αυτό θα πρέπει να αξιολογηθεί. Σε γενικές γραμμές, τα βασικά χαρακτηριστικά του αναρχισμού, όπως περιγράφηκαν στην εισαγωγή της εργασίας, εφαρμόστηκαν σε αρκετές περιπτώσεις. Βέβαια, δεν κατάφεραν να ολοκληρώσουν την κοινωνική επανάσταση και να εφαρμόσουν τον αναρχικό κομμουνισμό που αποτελούσε τον τελικό στόχο τους. Παρ' όλα αυτά, οι μορφές λειτουργίας και συντονισμού των αγροτικών κολεκτίβων που εμφανίστηκαν την περίοδο του εμφυλίου πολέμου στην Ισπανία, έχουν να επιδείξουν αρκετά επιτεύγματα.

Αρχικά, σε αρκετές κολεκτίβες φαίνεται να επιτεύχθηκε η ισότητα των μελών των κολεκτίβων με την εφαρμογή πληρωμής μέσω οικογενειακού μισθού. Επίσης, μέσω του οικογενειακού μισθού επιτεύχθηκε η αποφυγή συσσώρευσης κεφαλαίου από τους κολεκτιβιστές. Παράλληλα, δοκιμάστηκαν και σε αρκετές περιπτώσεις πέτυχαν οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων και συντονισμού των κολεκτίβων μέσα από αμεσοδημοκρατικές συνελεύσεις. Βέβαια, όσα αναφέρονται παραπάνω, θα πρέπει να συνδεθούν και να αξιολογηθούν με τις παράλληλες με αυτά εξελίξεις, που αναπόφευκτα επηρέασαν την πορεία και την εξέλιξη των κολεκτιβοποιήσεων.

Η έναρξη του εμφυλίου πολέμου επέδρασε στη μαζικότητα της εμφάνισης των κολεκτίβων στο στρατόπεδο των δημοκρατικών, παράλληλα όμως επηρέασε και την εξέλιξη τους. Η αντιπαράθεση των κολεκτιβιστών με το Κομμουνιστικό Κόμμα Ισπανίας φαίνεται πως αφενός δυσχέρανε τις συνθήκες του πολέμου στο στρατόπεδο των δημοκρατικών δημιουργώντας άλλον έναν εμφύλιο στο εσωτερικό του και αφετέρου, διευκόλυνε την προέλαση του Φράνκο σε όλο και περισσότερες περιοχές. Οι συνθήκες αυτές επηρέασαν αρνητικά και τις κολεκτίβες στο εσωτερικό τους. Όσο πιο δύσκολη κι επισφαλής γινόταν η θέση των κολεκτίβων με την εξέλιξη του πολέμου, τόσο οξυνόταν ο κολεκτιβιστικός εγωισμός, οδηγώντας αρκετές κολεκτίβες που φοβούνταν πως δε θα επιβιώσουν στην απομόνωση. Επιπλέον, πολλές ήταν ο κολεκτίβες που καταστράφηκαν από ανθρώπους του στρατοπέδου των δημοκρατικών λόγω πολιτικής αντιπαράθεσης, όπως αναφέρεται μέσα από παραδείγματα στο Γ' Κεφάλαιο. Επιπροσθέτως, είναι εμφανές πως η ανασφάλεια των κολεκτίβων μέσα στον πόλεμο οδήγησε σε πιο αυστηρούς και παράλληλα αποδοτικούς όρους εργασίας από τους συμμετέχοντες, γεγονός

που παρέκκλινε από της ιδεολογικές τους αφετηρίες, όπως εκφράστηκαν στην αρχή της δημιουργίας των κολεκτίβων.

Το ζήτημα που προκύπτει για τη θέση των γυναικών και την αντιμετώπιση που δέχτηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις από τους άντρες των αγροτικών κολεκτίβων, παρουσιάζει ορισμένες ιδεολογικές αντιφάσεις, που όμως είναι αρκετά δύσκολο να αξιολογηθούν από μόνες τους. Η ανάλυση της θέσης της γυναίκας μέσα στις κολεκτίβες θα πρέπει να συνδεθεί με τη θέση των γυναικών πριν από την έναρξη του ισπανικού εμφυλίου πολέμου και να αξιολογηθεί και σε σχέση με την χειραφέτηση από την ίδια την πλευρά των γυναικών κι όχι μόνο από την αντιμετώπιση που δέχτηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις από τους άντρες των κολεκτίβων.

Συμπερασματικά, μπορούμε να καταλήξουμε πως η κολεκτιβοποίηση στην ύπαιθρο κατάφερε να δημιουργήσει καινοτόμες δομές κοινωνικής οργάνωσης και σε αρκετές περιπτώσεις να αποδείξει ότι η ιδεολογία στην οποία βασίστηκε μπορούσε να έχει αποτέλεσμα στην πράξη. Επίσης, τα περισσότερα από τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι κολεκτίβες είχαν άμεση σχέση με τη πολεμική συγκυρία μέσα στην οποία δημιουργήθηκαν. Αυτό σημαίνει πως είναι αρκετά δύσκολο σήμερα να καθορίσουμε και να αξιολογήσουμε με ασφάλεια τι δρόμο θα ακολουθούσαν αν ο πόλεμος είχε διαφορετική έκβαση και αν θα ξεπερνούσαν τα προβλήματα τους υπό διαφορετικές συνθήκες. Αυτό που μπορούμε να πούμε με ασφάλεια είναι ότι ορισμένα από τα προβλήματα που εμφανίστηκαν ήταν απόρροια της πολεμικής συγκυρίας, ενώ άλλα απότοκα κοινωνικών συμπεριφορών και αντιφάσεων που προϋπήρχαν των κολεκτίβων και για να ξεπεραστούν θα χρειαζόταν μεγάλη προσπάθεια από την πλευρά των ανθρώπων που συμμετείχαν σε αυτές.

Βιβλιογραφία

- Dolgoft S., *Αναρχικές Κολλεκτίβες – Η εργατική αυτοδιεύθυνση στην ισπανική επανάσταση* (Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη, 1982).
- Guérin D., *Ο αναρχισμός* (Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος, 1973).
- Νικολινάκος Μ., *Αυτοδιαχείριση και Συμμετοχή των εργαζομένων* (Αθήνα: Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας, ΕΛ.ΚΕ.ΠΑ., 1986).
- Ranzato G., *Ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος* (Αθήνα: Κέδρος, 2006).
- Σούχου Α., *Κολεκτιβισμός και αυτοδιαχείριση στην Ισπανία 1936-1939* (Αθήνα: Επίκουρος, 1975).
- Χασιώτης Λ. (επιμ.), *Η κολεκτιβοποίηση στην Ισπανία, 1936-1939, Μαρτυρίες και κριτικές προσεγγίσεις* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των ξένων, 2013).